

Олена Журухіна

кандидатка історичних наук,
старша наукова співробітниця
науково-дослідного відділу
історико-археологічних досліджень
Музею історії Десятинної церкви

СЕРЕДНЬОВІЧНІ СКЛЯНІ ГУДЗИКИ КИЄВА

Коли кіт перейде дорогу, візьміться за гудзик, – то й минеться.

(Забобона)

Мініатюра з Радзивілівського літопису. Кінець XV ст.

Гудзик – це деталь одягу, що з'єднує його частини [Щапова та ін. 2007, с. 45]. Таку функцію виконували різноманітні металеві застібки, але з часом археологічно фіксуються й гудзики з металу (бронза, сплав олова та свинцю), а також кістки. У X–XIII ст. ця категорія знахідок набула значного поширення на територіях тогочасних державних утворень у Європі та Передній Азії (серед яких Русь, Волзька Булгарія, Візантійська імперія тощо). На європейських теренах такі металеві вироби представлені кулястими, грибо- та грушоподібними за формою зразками, що їх деякі дослідники пов'язували з ремісничим виробництвом Волзької Булгарії [Казаков 1991, с. 119]. Гудзики з металу зафіксовані в похованнях з X до XIII ст., а іноді трапляються й у пізньосередньовічних комплексах [Бліфельд 1977, с. 43–45; Казаков 1971, с. 141; Козловський, Крижановський 2019, с. 154–155, 159, рис. 508, 5]. Кістяні гудзики в перерізі мали напівсферу чи трапецію, а також могли нагадувати своєю формою пряслиця або ж бути

видовженими [Сергєєва 2011, с. 91–92, 94]. На Русі більш поширеними кістяні гудзики стали у XII – першій половині XIII ст., що пояснюється розвитком місцевих ремесел – ювелірного та косторізного [Гупало, Ивакин 1980; Сергєєва 2025, с. 192–193].

Певна частина серед знахідок гудзиків має скляний тулуб (здебільшого це куляста або наближена до неї форма), до якого кріпиться металевий стрижень чи металеве вушко. Дротяне вушко вставляли у ще незастиглу основу, але ця операція вимагала певних навичок та знань, щоб гудзик не зламався через різницю в коефіцієнтах теплового розширення скла та металу [Щапова 1997, с. 90; Ungerman 2023, р. 239]. Дуже часто металеві вушка мають сліди корозії [Захаров, Кузина 2008, с. 182–183]. Скляні гудзики зрідка трапляються на давньоруських пам'ятках, що, можливо, пов'язано зі специфікою їхнього виявлення під час археологічних розкопок, тож доволі складно зробити висновки щодо частоти траплянь та кількості екземплярів. Скляні зразки копіюють розповсюджені форми металевих (кулясті, грибоподібні тощо) та кістяних (трапецієподібні чи схожі за формою на пряслиця) виробів.

Серед київських знахідок морфологічно можна виокремити зразки зі скляною голівкою та металевою ніжкою (13 екз.), а також суцільно скляні вироби, які через нестандартність розмірів та форми можна вважати гудзиками (2 екз.). Перші за формою копіюють металеві аналоги, тоді як другі схожі на кістяні вироби. Скляні тулуби гудзиків з металевою ніжкою зазвичай монохромні, голівки зроблено з білого/біло-жовтуватого (4 екз.), зеленого (2 екз.) та чорного (2 екз.) кольору напівпрозорого чи непрозорого скла. Скляні голівки в київських екземплярах із ніжкою – суцільні, без наскрізних отворів. Окремо треба виділити екземпляр з білого непрозорого скла, на якому помітні сліди оздоблення, можливо, золотою фарбою. Ще у чотирьох зразків складно визначити колір скла. Діаметр скляної частини гудзиків варіюється в межах 4–9 мм. Довжина разом зі збереженою металевою частиною – 1,0–1,4 см. Ніжки в таких екземплярів мають різний

ступінь збереженості, але зазвичай це загнутий у петлю тонкий металевий стрижень. Знайдені вони як у похованнях, так і в культурному шарі.

Два екземпляри гудзиків, що складаються зі скляної кульки поганої збереженості та металевого вушка (розміром 6×11 та 6×13 мм), знайдено в заповненні давньоруського поховання під час розкопок на київському Подолі [Сагайдак та ін. 2004, с. 18, 20, 54]. У цьому ж історичному районі під час дослідження поховання другої половини XV – початку XVI ст. біля черепа було зафіксовано три зразки скляних гудзиків (іл. 1: 1) кулястої форми (діаметром 5×5 мм; 4×6 мм; 5×6 мм і довжиною від 1,0 до 1,2 см) з білого непрозорого скла з металевими вушками [Сагайдак та ін. 1990, с. 20, 25, табл. XIII; Зоценко 2001, с. 175, рис. 9].

Іл. 1. Скляні гудзики з металевою ніжкою: 1 – розкопки, вул. Костянтинівська, 34, 1989 р. [за: Сагайдак та ін. 1990, табл. XIII]; 2 – розкопки, вул. Спаська, 35, 2011 р.; 3 – розкопки, вул. Оболонська, 11, 1989 р.; 4 – розкопки, вул. Володимирська, 12, 1998 р.; 5–7 – розкопки, вул. Спаська, 35, 2008 р.; 8–9 – розкопки, вул. Спаська, 35, 2007 р.
2, 4–9 – колекція з наукових фондів Інституту археології НАНУ;
3 – колекція Музею історії міста Києва

Інші сім екземплярів походять із культурних шарів давньоруського та пізнішого часу. Це гудзики кулястої або наближеної до неї форми, голівка яких зроблена із зеленого (різного ступеню насиченості) напівпрозорого скла, білого непрозорого, а іноді – з темного (чорного?) непрозорого скла, діаметром 8,5–13,2 мм. Один зразок (іл. 1: 2) виявлено в шарі першої половини XI ст. [Сагайдак та ін. 2015, с. 23]; ще одна знахідка (іл. 1: 3) походить з горизонту другої половини XII – початку XIII ст. [Сагайдак та ін. 1989, с. 9, 11, рис. 23]; один з гудзиків (іл. 1: 4) знайдено в заповненні об'єкта другої половини XIV – початку XVI ст. [Мовчан та ін. 1998, с. 32–33, рис. 9; Архипова, Мовчан 2002, с. 76]; ще один (іл. 1 : 5) – у горизонті середини XVII – початку XIX ст. [Сагайдак та ін. 2015, с. 30]; інші три екземпляри (збереглися тільки скляні голівки) наразі залишаються без дати (іл. 1: 6–8).

Один з гудзиків (іл. 1: 9) з круглою, дещо сплюснутою в перетині, голівкою (розміром 6×6 мм) з білої непрозорої скляної маси, зверху був вкритий тонким шаром кольорового металу – золота (?). Знахідка патинувана, має ознаки розсклування й походить з об'єкта, який містив матеріал межі XI–XII ст. та першої половини XII ст. [Сагайдак та ін. 2007, с. 14]. Серед металевих гудзиків також трапляються екземпляри, оздоблені золотом: під час дослідження в 1989 році могильника на Копиревому кінці (історична місцевість у Києві з торгово-ремісничим посадом) у жіночому похованні XII–XIII ст. було виявлено два бронзових позолочених гудзики – у районі грудей та стегна [Мовчан та ін. 1989, с. 26, табл. XVIII].

На думку Ю. Щапової, форма тулуба гудзика та спосіб його виготовлення є датуючими. Наприклад, навивка скляної маси навколо дуже тонкого стрижня з подальшим розміщенням в отворі вушка (тулуб кулястої чи наближеної до кулі форми) характерні для домонгольських знахідок. Тоді як спосіб, коли тулуб зроблено шляхом навивки навколо власної осі на площині (помітні сліди руху скляної маси концентричними колами) із фіксацією місця для вушка, притаманний знахідкам із шарів XIV ст.

Дослідниця зазначила, що це могли бути вироби західноєвропейських майстрів, хоча спеціального дослідження проведено не було [Щапова 1997, с. 90]. Насправді, доволі складно визначити хронологію за цими ознаками через нечисленність та поганий стан збереженості предметів.

Скляні гудзики з металевими ніжками присутні також на інших давньоруських пам'ятках. У п'яти жіночих похованнях давньоруського ґрунтового могильника у Переяславі було виявлено сім скляних гудзиків із жовтуватого та зеленуватого скла, що мали округлу, дещо сплюснену форму з металевими вушками діаметром 5–7 мм [Товкайло та ін., 2007, рис. 3, 3–7; Товкайло та ін. 2008, с. 92, рис. 3, 8–14]. Найвірогідніше, у більшості випадків голівками слугували невеликі намистини зонної форми, зроблені шляхом навивки скляної маси, які через отвір у тулубі були насаджені на металеві стрижні. В одному з поховань три з чотирьох гудзиків були пришиті до шовкової стрічки, яка була виявлена навколо шийних хребців [Товкайло та ін., 2007, с. 65, рис. 3, 11]. На основі знахідок та прив'язки до поселення (одного з передгородь Переяславля Руського в ур. Луг) поховання датуються кінцем XI – початком XII ст. [Товкайло та ін. 2008, с. 94]. Поодинокі знахідки таких намистин, в отвори яких просунуті дротяні вушка, у верхній частині одягу чи на окремих речах, дозволяють дослідникам припустити їх використання як додатковий елемент вбрання – гудзик [Степанова 1999, с. 53, 55].

З Володимиро-Суздальської землі походять кілька знахідок скляних кулястих, з овальним мідним вушком гудзиків. На думку дослідників, гудзики з прозорими синіми, яскраво-жовтими, зеленими, чорними та непрозорими білими тулубами, знайдені в пам'ятках XI ст. у Суздалі, могли потрапити з Візантії. Припущення було висловлено на основі досліджень скляних гудзиків на цій території А. Лядової, яке показало кількісну перевагу виробів з кулястим тулубом, спосіб виготовлення яких – лиття у форму, а така технологічна операція притаманна для майстерень Візантії [Родина 1998, с. 22; Лядова 2001, с. 8, 16; Гуляева 2008, с. 106].

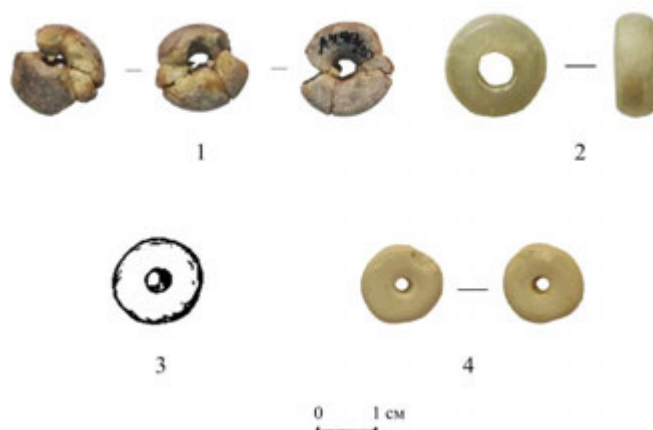
Щодо європейських аналогів, то дослідження на території Чехії ранньосередньовічного могильника з межі VIII–IX до середини XI ст. виявили у складі інвентарю скляні гудзики на металевих ніжках [Ungermaп 2023, p. 239, fig. 177].

Інший тип гудзиків, схожих на великі за розмірами або нестандартних за формою чи оздобленням намистини, зафіксовано як окремі знахідки в культурному шарі давньоруського часу.

Одна з них – скляна намистина трапецієподібної форми (іл. 2: 1) зі світло-жовтого прозорого скла, патинована, з дрібними тріщинами та ознаками розклування (діаметр тулуба 1,5 см, діаметр отвору 5 мм) – походить з горизонту XII ст. [Пекарская, Климовский 1990, с. 34, 36]. Монохромні намистини трапецієподібної (зрізано-конічної) форми в поодиноких випадках зафіксовано в об'єктах середини XI – початку/другої половини XII ст. [Сагайдак та ін. 2009, с. 57; Зоценко, Брайчевская 1988, с. 27, 33], більше зразків знайдено в комплексах другої половини XII – початку XIII ст., наприклад, під час дослідження склоробної майстерні [Сагайдак та ін. 1989, табл. 11; Сергеева, 1991, с. 76; Журухіна 2021, с. 85]. Інша намистина, що гарно збереглася, – зонної форми (іл. 1: 2) з безбарвного напівпрозорого скла, з двома металевими (фольга) вставками (діаметр тулуба 17,5 см, діаметр отвору 6,2 мм) – походить з київського Подолу (вул. Хорива, 37 у 2003 році). Такі намистини в середньовічному Києві фіксуються в культурному шарі XI–XII ст., але наразі археологічних даних небагато, щоб зробити конкретні висновки [Журухіна 2021, с. 100]. Однак ці два зразки виокремлює їхні великі розміри, що не притаманне для намистин цих типів.

Знахідки намистин, які могли б виконувати функцію гудзиків, простежено ще на кількох локаціях. У 1961 році під час дослідження однієї з курганних груп Китаївського могильника виявлено поховання жінки (X–XI ст.), у якому біля правої тазової кістки простежувались залишки шкіряного предмета (сумки), на якому лежала намистина з вапняку зонної форми (іл. 2: 3), діаметром 1,5 см, і яку використовували, ймовірно, як

застібку для сумки [Бідзіля 1961, с. 2; Кубишев 1964, с. 52]. Ще одну незвичну за матеріалом намистину дископодібної форми (іл. 2: 4), діаметром 1,4 см з мармуру білого кольору високої якості знайдено в шарі кінця XI (початку XII ст.?) на київському Подолі [Сагайдак, Хамайко, Комар 2015, с. 25]. Унікальність знахідки дозволяє висловити припущення про використання цієї намистини як елемента оздоблення одягу чи певного аксесуару.

Іл. 2. Намистини трапецієподібної (1) та зонної форми (2), які могли виконувати функцію гудзиків (колекція Музею історії міста Києва); 3 – намистина з вапняку, розкопки Китайвського могильника [за: Кубишев 1964, табл. IV, 12]; 4 – мармурова намистина з розкопок, вул. Спаська, 35, 2007 р.

Гудзики зі скляною голівкою пришивали до тканини за металеву ніжку, тоді як виключно скляні – зонної чи трапецієподібної форми – мали наскрізний вертикальний канал у центрі, крізь який могли просовувати ремінець або мотузку, яку зав’язували вузликом.

На даний момент у Києві не виявлено жодних конкретних ознак місцевого виробництва скляних гудзиків. Єдина знахідка зі склоробної майстерні другої половини XII – початку XIII ст. (Оболонська, 11, розкопки 1989 року) – гудзик (іл. 1: 3) із зеленого напівпрозорого скла [Сагайдак та ін. 1989, с. 9, 11]. Враховуючи розповсюдження склоробного ремесла, яке часто поєднувалося з ювелірною справою [Журухіна 2025, с. 173, 177, рис. 8], цілком можливим є припущення про певну роботу майстра, пов’язану з виготовленням скляних (забір і навивка скляної маси) та металевих (обробка

стрижня) елементів для гудзика. Можливо, подальші хімічні аналізи скла допоможуть у вирішенні питання походження та потрапляння гудзиків до Києва.

Подібність знахідок скляних гудзиків із металевим вушком на великих територіях впродовж тривалого періоду, ймовірно, слід пов'язувати з тенденціями загальноєвропейської моди, незалежно від приналежності до певної етнічної групи чи культури. Щодо окремих зразків скляних намистин, нестандартних за формою, розміром чи матеріалом, не виключено, що вони могли виконувати кілька функцій – бути центральною прикрасою в намисті чи апотропеєм, або ж застібати одяг чи певний аксесуар як гудзик (і так само слугувати захисним оберегом, що знайшло своє відображення в прикметі триматися за гудзик, коли дорогу переходить кіт).

Джерела та література

Архипова, Є. І., Мовчан, І. І. 2002. Нові знахідки виробів прикладного мистецтва в Києві (за результатами розкопок 1998 р.). *Археологія*, 4, с. 75–87.

Бідзіля, В. І. 1961. *Звіт про розкопки кургану на давньоруському могильнику біля Китаївського городища в м. Києві* // Науковий архів ІА НАНУ, 1961/7а.

Бліфельд, Д. І. 1977. *Давньоруські пам'ятки Шестовиці*. Київ: Наукова думка.

Гуляева, В. В. 2008. *Суздаль. Домонгольський період: учеб. пособие по дисциплине «История Владимирского края»*. Владимир: Изд-во Владимир. гос. ун-та.

Гупало, К. Н., Ивакин, Г. Ю. 1980. О ремесленном производстве на Киевском Подоле. *Советская археология*, 2, с. 203–219.

Журухіна, О. Ю. 2021. Намисто Середнього Подніпров'я Х–ХІІІ ст.: дисертація <...> канд. іст. н. Інститут археології НАН України.

Журухіна, О. 2025. По гарячих слідах київського склоробства. *Intermarium за доби середньовіччя. Археологія міжцивілізаційних контактів*. (Серія «Archaeologica Ruthenica») / ред. серії Івакін, с. 162–185.

Захаров, С. Д., Кузина, И. Н. 2008. Изделия из стекла и каменные бусы. *Археология северорусской деревни X–XIII веков: средневековые поселения и могильники на Кубенском озере: в 3 т.* / отв. ред. Макаров, Н. А. Т. 2: Материальная культура и хронология. Москва: Наука, с. 142–215.

Зоценко, В. М. 2001. Амфорна тара Києво-Подолу XII – початку XIII ст. (прикладом одного розкопу). *Морська торгівля в Північному Причорномор'ї*. Збірка наукових статей / ред. Паршина, О. О. Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Товариство Археології та Антропології (серія *VITA ANTIQUA*), с. 165–197.

Зоценко, В. Н., Брайчевская, Е. А. 1988. *Отчёт об исследованиях Почайнинского отряда Подольской экспедиции в 1987 году (ул. Нижний Вал, 41)* // Науковий архів ІА НАНУ, 1987/266.

Казаков, Е. П. 1991. *Булгарское село X–XIII веков низовий Камы*. Казань: Татарское книжное издательство.

Казаков, Е. П. 1971. Погребальный инвентарь Танкеевского могильника. *Вопросы этногенеза тюркоязычных народов Среднего Поволжья* / отв. ред. Халиков, А. Х., с. 94–155.

Козловський, А. О., Крижановський, В. О. 2019. *Науковий звіт про археологічні дослідження по вул. Кудрявській, 24-А у Шевченківському районі м. Києва в 2016–2018 рр. (I–III черги будівництва)* // Науковий архів ІА НАНУ, 2016–2018/102.

Кубишев, А. І. 1964. Стародавній Китаїв. *Археологія*, XVII, с. 43–55.

Лядова, А. В. 2001. *Стекло Владимиро-Суздальской Руси*. Автореферат диссертации канд. ист. наук. Московского государственного университета имени М. В. Ломоносова.

Мовчан, І. І., Боровський, Я. Є., Климовський, С. І. 1998. *Звіт про археологічні дослідження Старокиївської експедиції Інституту археології НАН України у м. Києві в 1998 р. по вул. Володимирській, 12* // Науковий архів ІА НАНУ, 1998/4.

Мовчан, И. И., Писаренко, Ю. Г., Пеняк, П. С. 1989. *Отчет о раскопках Киево-окольного отряда Киевской постояннодействующей экспедиции в 1989 году* // Науковий архів ІА НАНУ, 1989/28а.

Пекарская, Л. В., Климовский, С. И. 1990. *Отчёт об археологических исследованиях Музея истории Киева в 1990 г. (ул. Героев Триполья, 24/13)* // Науковий архів ІА НАНУ, 1990/227.

Родина, М. Е. 1998. Связи Владимиро-Суздальской Руси с Византией в X–XIII вв. *Владимиро-Суздальский музей-заповедник. Материалы исследований* / (сост.). Тенеткина, А. А., вып. 4, с. 21–30.

Сагайдак, М. А., Бобровский, Т. А., Зоценко, В. Н. 1990. *Отчёт о раскопках Подольской экспедиции 1989 года по ул. Константиновская, 34* // Науковий архів ІА НАНУ, 1989/267.

Сагайдак, М. А., Зоценко, В. М., Тимощук, В. М., Башкатов, Ю. Ю., Тараненко, С. П., Шевченко, Д. О. 2009. *Звіт Подільської постійнодіючої експедиції ІА НАНУ про охоронні археологічні дослідження на Площі Незалежності в м. Києві в 2001 р.* // Науковий архів ІА НАНУ, 2001/207.

Сагайдак, М. А., Сергеева, М. С., Тимощук, В. Н. 1989. *Отчёт об исследованиях северо-западной части Подола в 1989 году* // Науковий архів ІА НАНУ, 1989/265.

Сагайдак, М. А., Тараненко, С. П., Тимощук, В. М., Зоценко, В. М., Башкатов, Ю. Ю., Журухіна, О. Ю. 2004. *Звіт Межигірського загону Подільської постійнодіючої археологічної експедиції за адресою вул. Межигірська, 3/7 у 2002–2004 рр.* // Науковий архів ІА НАНУ, 2002–2004/229.

Сагайдак, М. А., Хамайко, Н. В., Вергун О. І. 2007. *Звіт про охоронні археологічні роботи по вул. Спаській, 35 у 2007 році* // Науковий архів ІА НАНУ, 2007/268.

Сагайдак, М., Хамайко, Н., Комар, О. 2015. Спаській розкоп давньокиївського подолу. *Пам'ятки України*, № 5–6, с. 20–31.

Сергеева, М. 2025. Вироби з кістки та рогу в контексті культурних і торговельних зв'язків Києва і Київської землі. *Intermarium за доби середньовіччя. Археологія міжцивілізаційних контактів*. (Серія «Archaeologica Ruthenica») / ред. серії Івакін, В. Київ: ІА НАН України, с. 188–201.

Сергеева, М. 2011. *Косторізна справа у Стародавньому Києві*. Київ: КНТ.

Сергеева, М. С. 1991. Стекольная мастерская на северо-западной окраине Подола. *Проблеми вивчення та охорони пам'яток археології Київщини*. Тези доповідей І науково-практичної обласної конференції, присвяченої 140-річчю з дня народження В. В. Хвойки. Білогородка. Жовтень 1991 рік / ред. кол. Магомедов, Б. В., Петрашенко, В. О., Серов, О. В. Київ: Управління культури Київського облвиконкому, Рада Київської обласної організації УТОПК, с. 76–78.

Степанова, Ю. В. 1999. К вопросу об одежде древнерусского населения Тверского Поволжья (по материалам Избрижского некрополя). *Тверь, тверская земля и сопредельные территории в эпоху средневековья*, вып. 3, с. 53–59.

Товкайло, М. Т., Бузян, Г. М., Тетеря, Д. А., Юрченко, О. В. 2007. Дослідження Переяславського ґрунтового могильника в 2005 р. *Археологічні дослідження в Україні 2005–2007 рр.*, вип. 9, с. 63–66.

Товкайло, М., Бузян, Г., Тетеря, Д., Юрченко, О. 2008. Матеріали дослідження давньоруського ґрунтового могильника у Переяславі. *Наукові записки з української історії*, вип. 20, с. 86–95.

Щапова, Ю. Л. 1997. Украшения из стекла. *Археология: Древняя Русь. Быт и культура* / ред. Рыбаков, Б. А. Москва: Наука, с. 80–92.

Щапова, Ю. Л., Лихтер, Ю. А., Сарачева, Т. Г., Столярова, Е. К. 2007. *Морфология украшений (Морфология древностей. Вып. 4)*. Москва: КДУ.

Ungermaň, Š. 2023. *Raně středověké pohřebiště v Dolních Věstonicích – Na pískách. Díl I – Analýza*. Brno: Archeologický ústav AV ČR, Brno. Masarykova univerzita.